

Kapitola 11

LIBOST, ŠTĚSTÍ A POHODA JAKO ETICKÉ PRINCIPY

Pacient umírá v bolestech po dlouhé a těžké nemoci. Leží v malé nemocnici s velmi omezenou kapacitou a lékaři už nedávají naději. Rodina je vyčerpaná a v depresi, v očekávání pacientovy smrti. Ale čas ubíhá a bolest nepolevuje. Pacient vyjadřuje přání, aby dostal smrtelnou dávku. Lékaři se k tomu nevyjadřují, ale uvědomují si, že kdyby tento pacient zemřel, budou moci přijmout jiného pacienta, u něhož by prognóza nemusela být tak beznadějná. Zdá se, že uspišit pacientovu smrt by bylo dobro pro všechny zúčastněné strany.

Tento příklad je smyšlený, ale vypovídá o tom, že naše jednání se řídí také vůlí konat něco, co by nás přivedlo na vyšší úroveň. Naše konání není vytrženo z konkrétní situace, není vázáno jen na abstraktní, jednou provždy dané principy, jak to podtrhuje povinnostní etika. Jsme vplétáni do životních situací, v nichž zaujímáme stanovisko ke konkrétním hodnotám, v návaznosti na naše přání a preference.

V této a následující kapitole se budeme věnovat teleologické etice. Název pochází z řeckého slova „telos“, což znamená cíl, účel nebo záměr. Tento typ etiky odhaluje, jak tyto elementy určují charakter našeho jednání. Teleologická etika poskytuje tedy představu o tom, co je nebo co by mělo být smyslem a cílem našeho jednání.

Moderní forma teleologické etiky se jmenuje utilitarismus (z lat. „utilitas“ – užitek). Proto ji zde budeme nazývat etika užitku. Při hodnocení činů kladě důraz na to, jaký užitek, jaký důsledek čin přinese a podle toho se při volbě orientovat. Nejde tedy o zevšeobecňování principů, jako tomu bylo v povinnostní etice. Jde o volbu nejlepšího následku z těch, které mohou

v dané situaci fakticky nastat. „Jaké jednání bude právě teď nejužitečnější?“ Pokud jsou vůbec zmiňovány, mají principy a normy jednání v tomto typu etiky podřadnou roli. Nejvhodnější jednání rovná se jednání nejužitečnější.

Tato etika tedy řeší elementární otázky, aniž by se protikladné principy dostaly do konfliktu. Zde se nedostáváme k výsledku tím, že „poměřujeme a zvažujeme“ principy, nýbrž tak, že usilujeme o realizaci nejžádanějších přání a cílů. Tato etika nehovoří o abstrakcích, je blízká životu, není však bezprostředně schopna přivést nás k pochopení toho, co je opravdu užitečné. A když je něco užitečné, ještě automaticky neznamená, že k tomu vedoucí jednání je i eticky cenné. K tomu se brzo vrátíme.

Utilitaristický princip

Fundamentálním problémem této etické teorie je stanovení nejužitečnějšího cíle. První utilitaristický teoretik, Jeremy Bentham (1748–1842), říká, že se důsledně snažíme vyhnout bolesti a dosáhnout libosti. Jinou formulací je, že se našimi činy snažíme vytvořit převahu dobra nad zlem (nebo alespoň zabránit převaze zla nad dobrem). Utilitaristický princip bývá též nazýván principem dobročinnosti. – Konáním dobra podporujeme libost, štěstí a pohodu.

Už zde se jistě mnozí ze čtenářů zarazili a vyslovili otázku: Je to skutečně tento princip, podle kterého se při všem svém rozhodování řídím, nebo bych se měl řídit? Stal jsem se učitelem, ošetrovatelkou nebo sociálním pracovníkem opravdu proto, že jsem toužil rozmnožit ve světě libost? Nebyla má volba spojena spíše s úctou k druhému, chutí někomu něco zprostředkovat, sdělit? A nemůžeme chtít pomáhat lidem, i když to nepřízní pohodu, ale spíše zátěž pro nás i pro společnost jako celek? Nebudeme zde na tyto otázky odpovídat, ale upozorňujeme na to, že není jednoduché přijmout utilitarismus jako absolutní model pro osvětlení našich morálních pohnutek.

Benthamův způsob definice užitečného jednání narazil na odpor i u těch, kteří s ním byli v zásadních věcech zajedno. Rozhodující aspekty volby v jednom případě se ukazují jako nedostatečné v jiném. Ve svém důsledku totiž vedou k tomu, že činy, které jsou z morálního hlediska neporovnatelné, splývají. Radost mučedníka obětujícího život pro svou víru a předhozeného

Ivům je stejně velká jako rozkoš krutých diváků v Kolosseu. A zážitek sportovce opilého štěstím z vynikajícího výsledku je stejně dobrý jako pocit narkomana, který si právě vstříkl dávku heroinu?

V zásadě jsou dvě námitky, které zmírňují, avšak neřeší nastalé protiklady:

Jiný z otců utilitarismu, John Stuart Mill (1806–1873), navrhuje rozlišovat mezi kvalitativním a kvantitativním prožitkem libosti. Kupříkladu četba knihy má jinou kvalitu a váží tedy více než dráždit nesnesitelného kolegu v zaměstnání. Je toho názoru, že „libost“ je příliš úzké kritérium a navrhuje, aby cílem jednání bylo „uskutečňování štěstí“. Není však zcela jasné, proč by měl jeden typ štěstí mít jinou kvalitu než druhý a jak tedy štěstí definovat a kvantifikovat.

Dalším pokusem čelit kritice je myšlenka, že máme hledat největší štěstí nebo užitek, který váží nejvíce, a to pro všechny zúčastněné při zvážení všech konsekvencí. Toto pojetí brání čistě sobeckému usilování o rozkoš a činí z utilitarismu sociálně použitelnou etickou teorií. V této perspektivě je narkomanova libost posuzována v poměru k tomu, k čemu vede – kriminalita, závislost, práce policie a zdravotníků, stres a rozpad rodiny atd., atd.

I když etika užitku je původně (u Benthama) hedonisticky zaměřena (na maximalizaci libosti), není egoistická. Žádá ohled ke všem zúčastněným stranám, aby bylo dosaženo obecného prospěchu, dokonce i v situaci, kde budou vlastní zájmy znevýhodněny.

V románu Alberta Camuse „Mor“ se lékař vzdává možnosti opustit postižené město, třebaže by se tím zachránil před nákazou. Prospěch z jeho jednání mají nemocní ve městě, kteří by bez něho na tom byli mnohem hůře. Tento postup není obtížné vysvětlit z perspektivy utilitarismu.

Pro náš úvodní příklad to znamená, že pro nemocnici by byla pomoc urychlit pacientovu smrt zdůvodnitelná, neboť by mohla vést ke kvantitativně (příp. kvalitativně) lepší situaci pro všechny zúčastněné. Podle utilitarismu by právě tento aspekt vážil nejvíce.

Tyto úvahy nám otevírají možnost podívat se blíže na slabiny tohoto přístupu. Například neinformovat pacienta (resp. mu i lhát) se zřetelem k celkové situaci, v níž se nachází, se zde stává obhajitelným. Důstojnost člověka a jeho autonomie nejsou základem morální praxe: Jak autonomie jedince tak právo na život může být odsunuto do pozadí, jestliže se to

ukáže výhodné pro zájmy většiny. Z toho vyplývá, že etika užitku postrádá podstatnou dimenzi Kantova kategorického imperativu: vidět člověka jako cíl sám o sobě, a to jako výsostný a absolutně nedotknutelný cíl, a nikoli jako prostředek. Tento typ etiky velmi rychle staví otázku, do jaké míry člověk a jeho jednání slouží obecnému blahu. To ve svém důsledku vede k tomu, že mohou nastat těžkosti s odůvodněním, proč nesmí být jedinec obětován pro blaho většiny.

Tato otázka není bezvýznamná ani v sociálněpolitické realitě. V mnohých zemích Evropy vidíme vývoj k tzv. dvoutřetinové společnosti, kde menšina, tedy jedna třetina společnosti, žije v nezaměstnanosti a v sociální bídě, tedy v ostrém kontrastu k životnímu stylu většiny. To je v rámci utilitarismu obhajitelné, vždyť většine se daří výborně právě proto, že menšina svými ekonomickými a sociálními podmínkami zabezpečuje lepší výnos pro společnost jako celek (oproti situaci, kdy jsou statky rozdělovány všem stejně). Utilitarismus se tedy může spojit s ekonomickým liberalismem, který podtrhuje, že strategie, postup a dosažení úrovně ekonomické i sociální záleží výhradně na odpovědnosti a schopnostech jedince. (Odpověď na toto pojetí může být Rawlova kritika spravedlivého rozdělování, viz předchozí kap.)

Třebaže etika užitku předkládá návrhy, jak brát ohled na všechny zúčastněné strany, může přispět také k pokřivenému rozdělování statků. Může nám být ovšem také nápomocná v rozhodování o prioritách při rozdělování statků a zdrojů. Třeba při tom, zda peníze použít na vývoj nových a drahých lékařských metod s nejistým výsledkem, či na bezprostřední zkvalitnění stávající léčby revmatismu. Z pohledu konkrétního a bezprostředního užitku bude bližší pozvednout kvalitu léčby, a proto se toho mnozí lékaři i odborníci dovolávají a dožadují. Značná část rivality ve zdravotnictví, již jsme dnes svědky, má svůj původ v úvahách tohoto charakteru.

V USA se někteří politici kupříkladu vyslovili proti toku peněz do školní docházky ve čtvrtích s převážně černým obyvatelstvem, protože to dlouhodobě přináší nejistý efekt v sociálním a ekonomickém ohledu (vždyť žáci tam často končí školní docházku předčasně a vzdělání nedokončí). Namísto toho mají být tyto zdroje přesměrovány tam, kde budou bezprostředně využity spolehlivěji, mluví tito politikové. Důsledkem je pokřivené rozdělování na účet těch nejslabších. Je možno namítnout, že tyto úvahy zcela pomíjejí relevantní sociální dopady mimo úzký záběr školního rozpočtu. Pro mnohé se to bude jevit jako nespravedlivé, ale pro utilitarismus nepředstavuje spravedlnost zásadní nebo absolutní princip!

Etika užitku je tedy relevantní pro sociální a zdravotní politiku a může nám pomoci k lepší orientaci v jednotlivých otázkách určování priority. Zároveň je však nedostatečná v případech označovaných jako „normativní základ pro práci s financemi ve veřejném sektoru“: Jde o zajištění důstojnosti a životní kvality tím, že jsou plněna základní práva jedince – školní docházka, zdravotní péče apod. (srov. kapitolu o lidských právech).

Subjektivní cíl a objektivní důsledek jednání

V kap. 9 jsme ukázali, co činí jednání morálním podle povinností etiky. Je to pravidlo motivu a přitom jasně určujícího charakter činu. V etice užitku nevyplývá motivace z obecného principu, nýbrž z kalkulovaného následku. Jednání není na prvním místě podrobena morální klasifikaci, nýbrž přijímáno jako prostředek k dosažení konkrétního výsledku. Pro morální hodnocení v utilitaristické perspektivě bude rozhodující právě důsledek konkrétního činu. Zda bylo jednání dobré nebo špatné se ukáže na následcích, tedy také na tom, zda prostředek k dosažení, uskutečnění cíle byl zvolen vhodně.

Podle tohoto typu etiky je tedy samotné jednání jakoby nejméně důležité. Je pouze prostředkem k dosažení obecného dobra (libosti, štěstí, blahobytu). Avšak nakolik je při tom akcentován samotný cíl, záměr našeho jednání, existují různá pojetí. A konkrétní následky činu – jsou nebo nejsou prioritní? To by mohlo vysvitnout z následujícího příkladu (Holte, 1977, 3).

Na ulici spatřím svou starou tetu. Špatně se pohybuje a je o berlích. Zastavuji auto a nabízím jí svezení, které s radostí přijímá. Na další křižovatce však do nás vrazí jiné vozidlo a při této kolizi je teta těžce zraněna.

Podle utilitarismu jsem se nezachoval správně, protože jsem tetě nabídl něco, co vyvolalo závažné negativní následky. Pokud půjdu do důsledků, bylo ode mne morálně zavržením hodné nabídnout jí svezení. Stejně zavržením hodné by bylo navrhnout léčbu, která pacientův stav zhorší, třebaže úmysly byly ty nejlepší.

Tyto úvahy většinu z nás neuspokojí. Proto se vraťme k pojmu subjektivní cíl účastníka jednání (aktéra). Při úvahách o tom, jaké jednání je správné, musíme vycházet i ze zkušenosti, totiž jaký typ jednání doposud nejčastěji vedl k dobrému výsledku.

Rozdíl mezi utilitarismem jednání a utilitarismem zásad

Zásada „nezabiješ“ je v etice užitečnosti podložena tím, že zpravidla nejvíce přispívá ke štěstí, blahobytu, libosti, slasti. Ale má být tato zásada dodržována vždy a za všech okolností? Odpověď na tuto otázku se různí v utilitarismu zásad a v utilitarismu jednání.

Aby rozšířil perspektivu nad rámec jediného činu a jeho následku, navrhl Mill verzi utilitarismu, kterou nazýváme utilitarismem zásad. Základní otázkou je: „Které pravidlo, zásada má v dané chvíli nejvyšší prioritu“. Ohled se tedy bere na širší skutečnost než jen na aktuální, izolovaný problém, přičemž v našem morálním rozhodování jsou stopy dřívějších zkušeností. Říká, že je k obecnému prospěchu pomáhat starým tetičkám a všem, kteří to potřebují. Jiný příklad: Lež může přinést krátkodobou výhodu, ale není dobrá pro obecné blaho.

Nezaměňujeme však utilitarismus zásad s deontologickou etikou. Ta zdůvodňuje pravidlo jeho zdokumentovaným užitekem. Jak jsme již viděli, v povinnosti etice nebyl tento aspekt užitku přítomen. Zde vidíme, že utilitarismus zásad ukazuje, že teleologická etika zdůvodňuje správnost (povinnost) dobrem (hodnoty jichž bylo dosaženo nebo následky, které se dostavily). Utilitarismus zásad klade otázku, jak by to vypadalo, kdyby typ jednání, pro který se právě rozhodujeme, byl dodržován obecně.

Situaci na začátku této kapitoly bude utilitarismus zásad hodnotit podle toho, zda aktivní zkrácení života pacienta přispěje ke zlepšení, nebo zhoršení obecného blaha. Všechny argumenty v souvislosti s pobytem v nemocnici, starostmi příbuzných, strádání a smrt použije utilitarista zásad jako argument proti zkrácení pacientova života.

Utilitarismus jednání naproti tomu neklade otázku po následcích zobecnění, nýbrž zabývá se konkrétními problémovými body v dané situaci. Dosažitelná dobra budou jedinými argumenty pro nebo proti. Když dojde k závěru, že největší přínos bude mít rozhodnutí ukřátit pacientův život, najde určitě dostatek argumentů, aby to zdůvodnil.

Stojí za povšimnutí si, že také stoupenec utilitarismu jednání je morálním vykonavatelem, zohledňujícím všechny možné následky svého jednání, i ty nepřímé. Například, zda mé činy mohou působit jako vzor jiným a co by to způsobilo. Podstatně by zvýšilo můj zisk, kdybych řádně neodváděl daně, avšak pro obecné blaho by to nepřineslo nic. Musel bych se ptát, co to přinese pro obecnou daňovou morálku, jestli můj čin inspiruje sousedy (a sousedy jejich sousedů) – samozřejmě za předpokladu, že ovládají stejné daňové triky jako já.

Nejběžnější námitka proti utilitarismu jednání je, že při rozhodování meziteoretickými možnostmi a) a b), přičemž obě varianty mají stejné následky v oblasti „slast, štěstí“, budou obě varianty stejně vhodné, třebaže a) znamená porušení slibu. To považuje většina filozofů z morálního hlediska za nanejvýš neuspokojivé.

Jak změřit užitek?

Základní výzvou utilitaristického přístupu je nalézt okolnostem přiměřený cíl užtku různých činů. Jak postupovat, máme-li zvažovat různé způsoby jednání a konfrontovat je mezi sebou? Bentham navrhuje, jak jsme viděli, hodnotit jednání podle kalkulovaného dosažení libosti (slasti). Je toho názoru, že máme změřit a porovnat souhrn slasti a bolesti, vyplývající z určitého jednání. Doporučuje zohlednit i délku, intenzitu a kvantitu slasti a bolesti.

Podle Benthama si můžeme dovolit krátkou intenzivní bolest, jestliže nám to v konečném důsledku zajistí dlouhodobý pozitivní výsledek. Tato kritéria jsou však problematická, neboť by vypovídala, že je morálně správné jít k zubaři, abychom ukončili dlouhodobou bolest. Ale je návštěva lékaře otázkou morální? Těžko. Tím se ocitáme opět na začátku, že totiž kritérium libosti nedostačuje k definici morálně relevantního jednání. Je třeba brát v úvahu spíše kvalitativní hodnocení následků jednání.

O to se pokusil John Stuart Mill. Radost, štěstí a nepřítomnost bolesti jsou podle něho nosné pojmy. Navíc je převědčen, že mentální hodnoty jsou nadřazeny tělesným. Odůvodňuje to tím, že jsou stabilnější a tím nám připadají hodnotnější. (Opravdu se na tom všichni shodneme?)

Zvážení následků jednání obsahuje i evaluaci a konfrontaci, která překračuje rámec základních principů utilitarismu. Utilitarismus tedy neřeší všechny problémy, vážící se k morální nejednotnosti, nabízí nám však zaujetí postoje ke konkrétní morální situaci v jiném duchu než povinností etika.

Při měření užtku se musíme ptát, zda je v našich silách dohlédnout všechny následky. Někteří kritikové tvrdí, že dobrý utilitarista musí mít „prorocké schopnosti, má-li obhlédnout všechny možné a myslitelné následky svého jednání“. V relativně ohraničené a tedy přehlednutelné morální situaci to má utilitarista jistě jednodušší.

Definovat morální situaci není vždy snadné. Sedím-li doma na pohovce a chci přispět ke štěstí ve světě, mohu se rozhodovat mezi návštěvou nemocného přítele a dopisem neznámému do Afriky (Johansen, red. 1994). Možná by měl Afričan z dopisu větší radost než přítel z mé návštěvy. Ale patří onen neznámý v dále k mé morální situaci, může být relevantní účastnickou stranou při mé volbě?

Dalším příkladem s obtížně identifikovatelnými následky je ekologická krize, vyvolaná moderním průmyslem a technologiemi. Nikdo nepopírá, že ti, kteří západní industriální svět budovali, měli na mysli bezprostřední užitek. Dnes jsme pochopili, že to, co se dříve jevílo jako jednoznačně užitečné a atraktivní, má své nevýhody a vedlejší účinky. Dánský filozof K. E. Løgstrup a americký filozof Hans Jonas patří k těm, kteří dokazují, že naše dnešní jednání má pro životní prostředí mnohem nedozírnější následky než si klasiční utilitaristé dokázali představit. (Henriksen 1989)

Klasický utilitarismus usiloval o to, aby účastnickou stranou mohl být i někdo jiný než člověk. Kupříkladu Peter Singer vychází z Benthama a tvrdí, že zvířata a jejich utrpení jsou relevantními faktory při rozhodování, jakým způsobem se chovat k přírodě a životnímu prostředí. Singer je konsekvantní a říká, že nevidí dostatečné důvody, proč by člověk a jeho zájmy měly mít vždy absolutní přednost. Lidské alternativy je třeba zvážit v poměru k „zájmům“ zvířat a jejich schopnosti prožívat pozitivní a negativní vjemy.

Platnost utilitarismu se však neomezuje jen na pojmy slast, štěstí a libost. Zahnuje širší etické myšlení, např. posouzení toho, nakolik naše jednání přispěje k rozvoji obecného blahobytu a kvality života (uznáváme, že tyto pojmy jsou velmi široké, avšak mohou se stát základem věcné diskuse).